

АНОТАЦІЯ

Петренко А. С. Прецедентні феномени у заголовках сучасних засобів масової комунікації: джерела, структура, рецепція. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі гуманітарних наук за спеціальністю 035 Філологія. – Інститут української мови НАН України. Київ, 2021.

Виконана дисертація – це комплексне дослідження прецедентних феноменів в сучасній українській мові: їх джерел, структури та рецепції. Наукова новизна результатів дослідження полягає в тому, що в ній уперше здійснено лінгвокультурологічний та лінгвокогнітивний аналіз заголовків із прецедентними феноменами українськомовного дискурсу засобів масової комунікації 2014 – 2018 рр.. Крім того, уточнено диференційні ознаки базових понять когнітивної лінгвістики, зокрема схарактеризовано лінгвістичні відмінності між прецедентним феноменом і прецедентною мовною одиницею. Структуровано джерельну базу прецедентних феноменів сучасного медійного дискурсу, а також виокремлено неопрецедентні феномени як ментефакти, що фіксують новий зріз знань як результат осмислення реалій сьогодення. Зафіксовано наявність явища поліпрецедентності, яке, з одного боку, може бути наслідком функціонування поліпрецедентних феноменів або, з іншого боку, може виникати під час творення поліпрецедентних заголовків. Змодельовано асоціативні поля частотних прецедентних феноменів і виокремлено національно марковані семантичні складники.

Застосований комплексний підхід до вивчення прецедентних феноменів, зафіксованих у певний період розвитку мовно-культурної спільноти, дозволив визначити її морально-етичні, соціально-економічні, історико-культурні та ін. пріоритети.

Аналіз сутності активно вживаних у когнітивно-дискурсних дослідженнях термінів *інтертекстуальність* і *прецедентність* мотивував

спільність та відмінність їхніх ознак. Порівняння сучасних інтерпретацій цих понять, з одного боку, засвідчило їхню суттєву схожість як явищ, що а) пов'язують старе й нове знання, б) реалізуються у текстах, а також в) є виявом їхнього суб'єктивного начала, з другого боку, виявило відмінності між ними як явищами а) різного рівня аналізу: текстового й когнітивного, б) до яких застосовуються різні методи та прийоми дослідження, в) різного ступеня лінгвокультурної значущості і, відповідно, різного характеру національно маркованої вартості, г) різної часово-просторової фіксованості. *Прецедентність* визначено як властивість людської свідомості використовувати у створюваних текстах вербальні та невербальні (паралінгвальні) знаки-символи (прецедентні феномени), що є носіями семантичної інформації, значущої для носіїв певної лінгвокультури у конкретний період її розвитку.

Основними компонентами, або одиницями, загального для усіх членів лінгвокультурної спільноти ядра знань і уявлень, у дисертації визнано *прецедентні феномени*: 1) добре відомі усім представникам національно-лінгвокультурної спільноти ментефакти, що мають надособистісний характер; 2) актуальні в когнітивному (пізнавальному і емоційному) плані; 3) постійно поновлювані в мові представників тієї або іншої національно-лінгвокультурної спільноти.

У дослідженні розрізнено прецедентний феномен як ментефакт людської свідомості та прецедентну мовну одиницю як варіант його мовної репрезентації у різних дискурсах. *Прецедентними мовними одиницями* названо такі мовні одиниці, які актуалізують / вербалізують прецедентний феномен (= прецедентну одиницю) у процесі комунікації і, крім власне лінгвальних ознак, є семіотично важливими знаками національної культури, носіями історико-культурних, побутово-релігійних, етнографічних, соціально-психологічних цінностей (стереотипів, кодів, символів) у межах або і за межами певного національно-культурного та часового / позачасового простору.

Запропоновано уведення терміна *поліпрецедентність*, яким названо явище, сутність якого полягає в багатовекторному зв'язку з джерелами прецедентності, що виявляється як на рівні прецедентних феноменів, так і на рівні тексту (заголовок). Диференційовано дві форми поліпрецедентності: поліпрецедентний феномен (прецедентна мовна одиниця, що має не одне джерело походження) і поліпрецедентний заголовок (текст, побудований не з однієї прецедентної мовної одиниці).

Характеристика сфер-джерел у дисертації стала засобом опису ментальності мовця в цілому (як автора, так і читача), як засіб встановлення їх лінгвокультурологічних цінностей і пріоритетів. У дисертації виокремлено, описано та структуровано 7 сфер-джерел прецедентності, а саме: «Література», «Фраземні джерела», «Фольклор», «Історико-культурна інформація», «Сучасність», «Аудіовізуальне мистецтво», «Спеціальні знання». Здійснено змістовий і структурний аналіз кожної із сфер. Кожну сферу кваліфіковано як багатоструктурний феномен, у якому в результаті якісно-кількісного аналізу виокремлено *субсфери* та *зони-джерела походження*, що у свідомості мовців представлені прецедентними особистостями і прецедентними текстами, актуалізованими у комунікативно-дискурсивній реальності такими прецедентними мовними одиницями, як прецедентні імена, прецедентні цитати чи прецедентні висловлення, прецедентні ситуації.

Комунікативно-прагматичні особливості дискурсу засобів масової комунікації, зумовлені необхідністю реагувати й відображувати динамічні соціально-політичні рухи українського суспільства, створили умови для виникнення та фіксації феноменів, які в дисертаційному дослідженні визначено як неопрецедентні. *Неопрецедентними* названо феномени, поява яких пов'язана з подіями новітньої історії, з актуальним сьогоденням, що й створює історико-культурне, політичне, соціально-економічне тло їхнього осмислення й умови експлікації мовцями. Неопрецедентні феномени

утворюють той рухомий прошарок одиниць з ознаками прецедентності, що можуть зберегти чи не зберегти ці ознаки у подальшій комунікації.

Широке використання різних джерел прецедентності у заголовках українських засобів масової комунікації, що функціонували в масмедійному дискурсі України 2014 – 2018 років (на матеріалі заголовків українських періодичних видань «Сільські вісті», «Україна молода» та «Урядовий кур'єр») виявляє всебічну обізнаність з багатьма сферами людського життя як авторів публікацій, так і читачів, уміння оперувати набутими знаннями та інтерпретувати їх.

У дисертації прецедентний феномен розглянуто як ментефакт, що є носієм національно-прецедентних і узагальнено-оцінних смислів. Виявлено актуалізацію релевантних українській лінгвокультурній спільноті мовно-культурних кодів за допомогою фразеологічних прецедентних феноменів. Встановлено також, що національно маркованими є прецедентні імена, джерелом виникнення прецедентності яких стали: а) реальні прецедентні особистості, пов'язані із суспільно-політичним, культурним життям українського суспільства у різні відтинки часу, б) віртуальні прецедентні особистості, описані в текстах-першоджерелах української літератури. Національно марковані прецедентні імена є носіями і виразниками тих вартісних для української лінгвокультурної спільноти значень, що узагальнюють схвальне чи критичне ставлення суспільства до поведінкових, морально-етичних та ін. норм, експлікованих прецедентними іменами. Зафіксовано, що вживаючи національно марковані прецедентні імена, автори апелюють не до об'єктивних рис того чи того феномену, а з їх допомогою висловлюють власне суб'єктивне ставлення до цих рис.

Диференційовано окрему групу неопрецедентних національно маркованих номінативних одиниць – *соціонімів*, що називають групу людей або окрему особу за соціально-психологічною, морально-етичною поведінкою в певних політичних умовах. Вказано також на їх національну

маркованість і унікальну першоісторію, де укорінені узагальнено-оцінні, емоційно-експресивні, образно-метафоричні конотації.

Виявлено традиційну функційну активність топонімів, що не тільки називають географічні, топографічні, гідронімічні та ін. реалії, пов'язані з територією України, а, насамперед, передають історико-культурну, соціально-психологічну, емоційно-експресивну інформацію, важливу для представників української лінгвокультурної спільноти.

Асоціативний експеримент дозволив визначити місце і значення прецедентного феномену у когнітивній базі сучасного мовця. Виявлено ознаки прецедентних феноменів, що входять до когнітивної бази сучасних мовців, а також сконструйовано асоціативне поле заголовка-стимулу, встановлено відображені в ньому національно зумовлені компоненти. У результаті скерованого експерименту зафіксовано усвідомлення національної маркованості прецедентних феноменів носіями української лінгвокультури, незважаючи на різний характер і семантичну складність заголовків (монопрецедентні, поліпрецедентні заголовки, заголовок з поліпрецедентним(-и) феноменом(-ами)).

Практична цінність одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані теоретичні положення та інтерпретований матеріал у сфері прецедентного феномену можуть бути використані: а) для написання нових праць з когнітивної лінгвістики, лінгвостилістики, дискурсології; б) для поглибленого опрацювання проблем прецедентності; в) для всебічного вивчення особливостей медійного дискурсу України; г) для укладання словників прецедентних феноменів українськомовного дискурсу різних періодів; ґ) для викладання курсів сучасної української літературної мови і медіалінгвістики.

Ключові слова: прецедентний феномен, прецедентна мовна одиниця, сфера-джерело, неопрецидентність, поліпрецидентність, заголовок, медіадискурс, асоціативний експеримент.

SUMMARY

Petrenko A. S. Precedent phenomena in the headlines of modern mass media: sources, structure, reception. – Qualified scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for Doctor of Philosophy (035 Philology (the Ukrainian language). – Institute of Ukrainian Language of NAS of Ukraine. Kiev, 2021).

The completed theses is a comprehensive study of precedent phenomena in the modern Ukrainian language: its sources, structures and receptions. The scientific novelty of the research results is that for the first time a linguo-cultural and linguocognitive analysis of headlines with precedent phenomena of the Ukrainian language discourse of the mass media of 2014 – 2018 was carried out. The differential features of the basic concepts of cognitive linguistics are specified, in particular the linguistic differences between the precedent phenomenon and the precedent language unit are characterized. The source of precedent phenomena's modern media discourse base is structured, as well as neo-precedent phenomena are singled out as mentefacts, fixing a new slice of knowledge as a result of understanding the realities of today. The presence of the phenomenon of polyprecedence has been recorded, which, on the one hand, may be a consequence of the functioning of polyprecedent phenomena or, on the other hand, may occur during the creation of polyprecedent headlines. The associative fields of frequency precedent phenomena are modeled and the nationally marked semantic components are singled out.

An integrated approach to the study of precedent phenomena recorded in a certain period of development of the linguistic and cultural community, allowed to determine its moral and ethical, socio-economic, historical and cultural, and others priorities.

The analysis of the essence of terms *intertextuality* and *precedence* actively used in cognitive-discourse research motivated the commonality and difference of their features. Comparison of modern interpretations of these concepts, on the one hand, showed their significant similarity as phenomena that a) connect old and new

knowledge, b) are realized in texts, and c) is a manifestation of their subjective origin, on the other hand, revealed differences between them as phenomena a) different levels of analysis: textual and cognitive, b) to which different research methods and techniques are applied, c) different degrees of linguistic and cultural significance and, accordingly, different nature of nationally marked value, d) different temporal and spatial fixation. *Precedence* is defined as the property of human consciousness to use in the created texts verbal and nonverbal (paralingual) signs-symbols (precedent phenomena), which are carriers of semantic information relevant to the bearers of a certain linguistic culture in a particular period of its development.

The main components, or units, of the common core of knowledge and ideas for all members of the linguistic and cultural community, are recognized in the dissertation as *precedent phenomena*: 2) relevant in cognitive (cognitive and emotional) terms; 3) constantly updated in the language of representatives of one or another national-linguistic-cultural community. The study distinguishes between the precedent phenomenon as a counterfeit of human consciousness and the precedent language unit as a variant of its linguistic representation in different discourses. *Precedent language units* are those language units that actualize / verbalize the precedent phenomenon (= precedent unit) in the process of communication and, in addition to the actual linguistic features, are semiotically important signs of national culture, carriers of historical-cultural, domestic-religious, ethnographic values (stereotypes, codes, symbols) within or outside a certain national-cultural and temporal / timeless space.

It was proposed to introduce the term *polyprecedence*, which refers to the phenomenon, the essence of which lies in the multi-vector connection with the sources of precedent, which is manifested both at the level of precedent phenomena and at the level of text (headline). Two forms of polyprecedence are differentiated: a polyprecedent phenomenon (a precedent language unit with more than one source of origin) and a polyprecedent title (a text constructed from more than one precedent language unit).

The characterization of the spheres-sources in the dissertation became a means of describing the mentality of the speaker as a whole (both the author and the reader), as a means of establishing their linguistic and cultural values and priorities. In the dissertation 7 spheres-sources of precedence are singled out, described and structured: "Literature", "Phrase sources", "Folklore", "Historical and cultural information", "Modernity", "Audiovisual art", "Special knowledge". The semantic and structural analysis of each of the spheres is carried out. Each sphere is qualified as a multistructural phenomenon, in which as a result of qualitative and quantitative analysis the subspheres and zones-sources of origin are singled out, which in the minds of speakers are represented by precedent personalities and precedent texts, actualized in communicative-discursive reality by precedent names, precedent quotations or precedent statements, precedent situations.

Communicative and pragmatic features of the discourse of the media, due to the need to respond and reflect the dynamic socio-political movements of Ukrainian society, created the conditions for the emergence and fixation of phenomena that are identified in the dissertation research as neoprecedent. The phenomena, the appearance of which is connected with the events of modern history, with the actual present, which creates the historical-cultural, political, socio-economic background of their comprehension and the conditions of explication by the speakers, are called *neoprecedent*. Neoprecedent phenomena form a moving layer of units with signs of precedent that may or may not retain these features in subsequent communication.

The widespread use of various sources of precedent in the headlines of the Ukrainian media, which functioned in the mass media discourse of Ukraine in 2014-2018 years (based on the headlines of Ukrainian periodicals "Rural News", "Young Ukraine" and "Government Courier") shows a comprehensive awareness of many areas of human life, both authors of publications and readers, the ability to operate with the acquired knowledge and interpret them.

In the dissertation the precedent phenomenon is considered as a mentefact, which is the bearer of national-precedent and generalized-evaluative meanings. The actualization of language and cultural codes relevant to the Ukrainian linguistic and cultural community with the help of phraseological precedent phenomena is revealed. It is also established that precedents are nationally marked, the source of precedence of which were: a) real precedent personalities associated with the socio-political, cultural life of Ukrainian society at different times, b) virtual precedent personalities described in the original texts of Ukrainian literature. Nationally marked precedent names are the bearers and exponents of those values that are valuable for the Ukrainian linguistic and cultural community, which generalize the approving or critical attitude of society to behavioral, moral and ethical, and others norms explained by precedent names. It is recorded that using nationally marked precedent names, the authors do not appeal to the objective features of a phenomenon, but with their help express their own subjective attitude to these features.

A separate group of neoprecedent nationally marked nominative units – *socionyms*, which name a group of people or an individual by socio-psychological, moral and ethical behavior in certain political conditions, was differentiated. Their national labeling also points to a unique prehistory, where generalized-evaluative, emotionally-expressive, figurative-metaphorical connotations are rooted.

The associative experiment allowed to determine the place and significance of the precedent phenomenon in the cognitive base of the modern speaker. The signs of precedent phenomena that are part of the cognitive base of modern speakers are revealed, as well as the associative field of the headline-stimulus is constructed, the nationally conditioned components reflected in it are established. As a result of the directed experiment, the awareness of the national labeling of precedent phenomena by the bearers of Ukrainian linguistic culture was recorded, despite the different nature and semantic complexity of the headlines (monoprecedent, polyprecedent headlines, headlines with polyprecedent phenomenon (a)).

The practical value of the obtained results is that the formulated theoretical positions and interpreted material in the field of precedent phenomenon can be used: a) to write new works on cognitive linguistics, linguistic stylistics, discourse; b) for in-depth study of the problems of precedent phenomena; c) for a comprehensive study of the peculiarities of the media discourse of Ukraine; d) for compiling dictionaries of precedent phenomena of Ukrainian language discourse of different periods; e) to teach courses in modern Ukrainian literary language and media linguistics.

Keywords: precedent phenomenon, precedent language unit, sphere-source, neoprecedent, polyprecedence, headline, media discourse, associative experiment.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Петренко А. С. Історія як сфера-джерело прецедентних феноменів у мові українських ЗМК. *Ucrainica VIII: Současná Ukrajínistika: Problémy jazyka, literatury a kultury*. Olomouc, 2020. С. 160 – 166.
2. Петренко А. С. Національно-прецедентне ім'я Лесі Українки у рецепції мовців. *Культура слова*. Київ, 2020. Вип. 93. С. 163 – 173.
3. Петренко А. С. Сучасність як джерело неопрецедентних феноменів українського медійного дискурсу. *Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах: матеріали ІХ Міжнародної наукової конференції (Дніпро, 12 – 13 квітня 2019 року)*. Дніпро: Ліра, 2019. С. 145 – 147.
4. Петренко А. С. Термінологічне уточнення базових понять прецедентності. *Українська мова*. Київ, 2019. 4(72). С. 112 – 121.
5. Петренко А. С. Універсальні та національні прецедентні феномени у заголовках українських медійних видань. *Культура слова*. Київ, 2019. Вип. 90. С. 165 – 175.
6. Петренко А. С. Фразеологічні прецедентні феномени у сучасних газетних заголовках як засоби виявлення мовно-культурного коду нації. *Мова і культура*. Київ, 2019. Випуск 22. Том ІІІ (198). С. 245 – 252.
7. Синиця А. С. Асоціативний експеримент як метод вивчення прецедентного імені. *Актуальні питання російської філології: теорія, методика, переклад: зб. матеріалів Міжнародної наукової конференції*

- (Київ, 10 – 11 квітня 2014 року). К.: Вид.центр КНЛУ, 2014. С. 120 – 122.
8. Синиця А. С. До питання розрізнення інтертекстуальності та прецедентності. *Ucrainica VIII: Současna Ukrajinstika: Problémy jazyka, literatury a kultury*. Olomouc, 2018. С. 130 – 136.
 9. Синиця А. С. Інтерпретація прецедентного імені в публіцистиці Олесь Гончара. *Культура слова*. Київ, 2018. Вип.88. С. 78 – 91.
 10. Синиця А. С. Когнітивна база – ядро культурного простору. *Лінгвістика XXI століття: нові дослідження і перспективи*. Київ, 2017. С. 154 – 157.
 11. Синиця А. С. Літературні джерела прецедентності. *Культура слова*. Київ, 2017. Вип. 87. С. 234 – 245.
 12. Синиця А. С. Прецедентність в колі актуальних напрямів сучасного мовознавства. *Теоретичні й прикладні проблеми сучасної лінгвістики*. Слов'янськ, 2017. Вип. 5. С. 119 – 127.
 13. Синиця А. С. Прецедентність як ключове поняття когнітивної лінгвістики. *Сучасні слов'янські мови: традиції і сьогодення. Лінгвістичні студії молодих дослідників V: зб. наук. праць*. Оломоуць, 2014. С. 115 – 120.
 14. Синиця А. С. Реалії сьогодення як джерело прецедентності. *Східнослов'янська філологія: від Нестора до сьогодення: матеріали VII Міжнародної наукової конференції* (Бахмут, 10 квітня 2018 року). Бахмут, 2018. С. 160 – 162.
 15. Синиця А. С. Чи може бути сенс без смислу або смисл без сенсу? *Культура слова*. Київ, 2017. Вип.86. С. 185 – 194.